

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی

عنوان:

بررسی باستان شناختی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس

استاد راهنما:

دکتر محمد مهدی توسلی

استاد مشاور:

دکتر روح الله شیرازی

تحقیق و نگارش:

داود بهروزی فر

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

بهمن ۱۳۹۳

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب داود بهروزی فر تعهد می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

داود بهروزی فر

سپاس نامه

حمد و سپاس خداوند رحمان که آفتاب محبت و باران نعمت بی حسابش تا به امروز، گرمی بخش وجود و موجب طراوت زندگیم بوده است و زبان و قلبم قاصر از شکر نعمت های او است.

برخود لازم می دانم مراتب سپاس گزاری و ارادت خود را نسبت به استاد محترم جناب آقای دکتر محمد مهدی توسلی که در نگارش این رساله، با نور فضل و علم خود چراغ راهم بودند و صبورانه ظلمات راه را روشنایی بخشیدند اعلام نمایم.

سپاس و درود فراوان بر استاد فرزانه و ارجمندم جناب آقای دکتر روح الله شیرازی که ارشادات عالمانه و پدرانۀ ایشان در پیمودن این راه، دستگیری محکم و مطمئن برایم بوده است.

صمیمانه ترین درود ها را نثار جناب آقای محمود طغرای دوست فاضل و برجسته ای که پیوسته در طول کار از دریای بی کران علم و فضیلت ایشان توشه برگرفته ام می نمایم.

تشکر و بهترین درود ها را نثار جناب آقای دکتر عمران گاراژیان و جناب آقای دکتر حسن باصفا، دوستان اندیشمند و با سوادى که در تاریخ گذاری داده ها و شناخت محوطه ها کمک شایانی نموده و از آن ها درس یاد گرفته می نمایم.

سپاس فراوان و درود بی کران خود را نثار شاگرد قدیمی شادروان دکتر عزت الله نگهبان، جناب آقای تقی آجری که باعث شناخت محوطه قره سنگی استقرارى از دوره پارینه سنگی میانی در دشت سرخس شد می نمایم.

تقدیم به تمام کسانی که:

تشنه و جویای ناب حقیقت هستند و در این مسیر بدون چشم داشتی از هیچ گونه تلاشی فروگذار نیستند. آنان که به باستان شناسی از منظر انسان شناسی می نگرند بدون آن که احساس را چاشنی کار خود نمایند و همواره گذشته خود را از یاد نبرده تا آینده کشور خویش را بسازند آن ها که انسان را از جهت انسان بودن می خواهند.

مشتاق و مفتخرم که این پایان نامه را:

به پیشگاه آقا علی بن موسی الرضا (ع) آن پادشاه رحمت که در تربت پاکش می زیم و محبتش را در عرصه این خطوط بارها و بارها در یافته ام، او که نگاه مهربانش همواره یاریگر من است.

به تمامی شهدا، آزادگان و جانبازانی که از با ارزش ترین چیز یعنی جان خویش گذشتند تا امنیت، آسایش، راحتی، سعادت و سربلندی را برای ما رقم بزنند و هیچ گاه خاطرشان از یاد نخواهد رفت.

به همسر عزیز، فداکار و فرزند دلبندم، مرواریدهای درخشنده زندگیم، آنان که دستانی همراه از پاکی و عشق، چشمانی سرشار از لطف و محبت و لبانی شکوفا به لبخندی مهر آمیز و کلامی دل نشین و روشنی بخش دارند و همیشه مشوق واقعی من بوده اند.

به پیشگاه پدر عزیز و مادر مهربانم، این قامت بلندان فداکاری، الهه عشق و تندیس محبت، که با دستان پُر مهر و کلام دل نشینشان، سایه ها را زدودند و شطی از نور و امید در برابرم جاری ساختند.

تقدیم نمایم.

چکیده

تاکنون پژوهش‌های اندکی برای شناخت آثار دوره‌های پیش از تاریخ خراسان انجام شده و بیشتر این تحقیقات در حوزه جغرافیایی شمال غرب و جنوب غرب ایران بوده است. از سویی دیگر داده‌های سفالی سطح تپه و محوطه‌های پیش از تاریخ دشت سرخس آن قدر ناچیز و فقیر است که امکان تشخیص دوره‌های فرهنگی پیش از تاریخ یک محل بسیار مشکل است و این موضوع باعث شده که انجام پژوهش‌های تطبیقی بین آثار تاریخی پیش از تاریخ شمال شرق خراسان و آسیای مرکزی با مشکل رو برو شود. بنا بر این به منظور برداشتن گامی در جهت رفع این کمبود به بررسی و معرفی محل‌های پیش از تاریخ دشت سرخس اقدام شده است. این دشت، شمال شرق ایران و در شرق کوه‌های مزدوران قرار دارد و زیر ساخت آن از بلوک مقاوم با گستره وسیع تشکیل شده است. به دلیل داشتن رودهایی چون کشف رود، شورلوق، تجن و هریرود و اوضاع جوی نسبتاً مساعد، زیستگاه مناسبی برای شکل‌گیری اجتماعات مختلف انسانی بوده است، از این رو از بهترین مناطق جهت انجام فعالیت‌های علمی باستان‌شناسی محسوب می‌شود. برای شناسایی آثار دوره‌های پیش از تاریخ دشت سرخس، یک فصل بررسی باستان‌شناختی به روش میدانی در این دشت انجام شد و به وسیله مطالعه آثار گردآوری شده و مطالعات کتابخانه‌ای مشخص گردید که هفت محل دارای آثار پیش از تاریخ، یعنی از دوره پارینه‌سنگی تا دوره پایانی عصر آهن را دارد. وسعت و تداوم فرهنگی در محل‌های پیش از تاریخ این دشت و وجود چهار رودخانه تجن، شورلوق، هریرود و کشف رود با امکانات و شرایط زیست‌محیطی رابطه مستقیم دارد. مطالعه آثار گردآوری شده از طریق بررسی‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهد که برخی سنت‌های فرهنگی جنوب غرب ترکمنستان طی دوران پیش از تاریخ در دشت سرخس رواج داشته و احتمالاً این دشت رابط بین جنوب غرب ترکمنستان و شمال شرق ایران بوده و سنت سفال‌گری آن بومی، محلی و خاص خود منطقه و به طور محسوس و معناداری متأثر از فرهنگ‌های جنوب غرب ترکمنستان می‌باشد و با وجود چهار رودخانه دائمی، معیشت کشاورزی و دامداری از دوره نوسنگی با سفال تا اواخر عصر آهن متداول تر بوده است. هدف اصلی این پژوهش ارائه جدول گاه‌نگاری تطبیقی محوطه‌های پیش از تاریخ دشت سرخس با محوطه‌های جنوب غرب ترکمنستان به عنوان منطقه‌ای بینابین فلات ایران و آسیای مرکزی می‌باشد. شناخت دقیق آثار دوران پیش از تاریخ دشت سرخس منوط به انجام گمانه‌زنی، لایه‌نگاری و کاوش‌های باستان‌شناسی بیشتر است و با انجام یک فصل بررسی و شناسایی میسر نمی‌گردد.

کلمات کلیدی: ایران، خراسان، دشت سرخس، پیش از تاریخ، آسیای مرکزی، ترکمنستان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	پیش‌گفتار.....
۲.....	مقدمه.....
۴.....	فصل اول: کلیات.....
۵.....	۱-۱- مقدمه.....
۵.....	۲-۱- پیشینه مطالعات باستان‌شناسی دشت سرخس.....
۶.....	۳-۱- فرآیند روش شناختی تحقیق.....
۷.....	۴-۱- گستره علمی مسئله تحقیق.....
۸.....	۵-۱- اهمیت و ضرورت مسئله تحقیق.....
۸.....	۶-۱- بیان مسئله تحقیق.....
۹.....	۷-۱- سوالات.....
۱۰.....	۸-۱- فرضیه‌ها.....
۱۰.....	۹-۱- اهداف.....
۱۲.....	۱۰-۱- علل انتخاب موضوع تحقیق.....
۱۲.....	۱۱-۱- موانع و مشکلات تحقیق.....
۱۳.....	فصل دوم: دشت سرخس.....
۱۴.....	۱-۲- مقدمه.....
۱۴.....	۲-۲- جغرافیای دشت سرخس.....
۱۷.....	۳-۲- رودهای دشت سرخس.....
۱۸.....	۴-۲- کوه‌ها.....

۱۸.....	۵-۲- سابقه تاریخی سرخس.....
۱۹.....	۶-۲- وجه تسمیه سرخس.....
۲۰.....	۷-۲- بانی سرخس قدیم و بنیان گذار سرخس نو.....
۲۱.....	۸-۲- سرخس در آثار سفر نامه نویسان.....
۲۲.....	۹-۲- نتایج کلی.....
۲۳.....	فصل سوم: ترکمنستان.....
۲۴.....	۱-۳- مقدمه.....
۲۴.....	۲-۳- جغرافیای ترکمنستان.....
۲۵.....	۳-۳- تاریخ ترکمنستان.....
۲۶.....	۴-۳- پیشینه پژوهش های باستان شناسی ترکمنستان.....
۲۷.....	۵-۳- دوران پارینه سنگی و فرا پارینه سنگی ترکمنستان.....
۲۷.....	۱-۵-۳- غار دم دم چشمه و غار جبل.....
۲۷.....	۶-۳- دوران نوسنگی ترکمنستان.....
۲۷.....	۱-۶-۳- جیتون.....
۲۸.....	۷-۳- آنو.....
۲۹.....	۸-۳- نمازگاه.....
۳۰.....	۹-۳- دوره گذر از نوسنگی به مس سنگی آنو IA.....
۳۱.....	۱۰-۳- دوره آغازین مس سنگی آنو IB نمازگاه I.....
۳۲.....	۱۱-۳- دوره میانی مس سنگی آنو II نمازگاه II.....
۳۳.....	۱۲-۳- دوره پایانی مس سنگی نمازگاه III.....
۳۳.....	۱۳-۳- دوره مفرغ آنو III نمازگاه IV، V، VI.....
۳۴.....	۱۴-۳- دوره آغازین مفرغ نمازگاه IV.....
۳۵.....	۱۵-۳- دوره میانی مفرغ نمازگاه V.....

۳۶.....	دوره پایانی مفرغ نمازگاه VI
۳۸.....	بررسی محوطه های مهم جنوب غرب ترکمنستان در دوران مفرغ
۳۹.....	عصر آهن یاز I، II، III
۴۹.....	فصل چهارم: بررسی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس
۵۰.....	۱-۴- مقدمه
۵۲.....	۲-۴- غار علی زلفی
۵۴.....	۳-۴- غار بزنگان
۵۶.....	۴-۴- محوطه قره سنگی
۵۹.....	۵-۴- محوطه پیش از تاریخ گرماب
۶۵.....	۶-۴- محوطه بزنگان
۷۱.....	۷-۴- تپه بغبغو
۷۶.....	۸-۴- تپه فیروزه
۸۵.....	فصل پنجم: گاه نگاری تطبیقی
۸۶.....	گاه نگاری تطبیقی جنوب غرب ترکمنستان و دشت سرخس
۸۸.....	۱-۵- دوره پارینه سنگی قدیم (دو میلیون تا صد هزارسال پیش)
۸۸.....	۲-۵- دوره پارینه سنگی میانه و جدید (صد هزار تا بیست هزار سال پیش)
۸۸.....	۳-۵- دوره فراپارینه سنگی (بیست هزار تا ده هزار سال پیش)
۸۸.....	۴-۵- دوره نوسنگی (ده هزارسال پیش تا ۵۵۰۰ قبل از میلاد)
۸۸.....	۵-۵- دوره پایانی مس سنگی نمازگاه III
۸۹.....	۶-۵- دوره آغازین مفرغ نمازگاه IV
۸۹.....	۷-۵- دوره میانی مفرغ نمازگاه V
۸۹.....	۸-۵- دوره پایانی مفرغ نمازگاه VI
۸۹.....	۹-۵- عصر آهن یاز I، II، III

۹۳	فصل ششم: جمع بندی و نتیجه گیری
۹۴	جمع بندی و نتیجه گیری
۹۶	پیشنهادات
۹۸	منابع و مأخذ
۱۰۰	ضمیمه یک
۱۰۰	شناسنامه ثبت محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس

فهرست جدول ها

صفحه

عنوان جدول

- جدول ۴-۱. جدول شرح سفال قطعات جمع آوری شده سطحی محوطه پیش از تاریخ محوطه پیش از تاریخ گرماب.....۶۴
- جدول ۴-۲. جدول شرح سفال قطعات جمع آوری شده سطحی محوطه پیش از تاریخ محوطه بزنگان.....۷۰
- جدول ۴-۳. جدول شرح سفال قطعات جمع آوری شده سطحی تپه پیش از تاریخ تپه بغغو.....۷۵
- جدول ۴-۴. جدول شرح سفال قطعات جمع آوری شده سطحی تپه پیش از تاریخ تپه فیروزه.....۸۰
- جدول ۴-۵. فراوانی محل های پیش از تاریخ دشت سرخس خراسان.....۸۳
- جدول ۴-۶. فراوانی آثار دوره های فرهنگی در محل های پیش از تاریخ دشت سرخس خراسان.....۸۴
- جدول ۵-۱. گاه نگاری تطبیقی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس با فرهنگ های جنوب غرب ترکمنستان.....۹۰
- جدول ۵-۲. گاه نگاری تطبیقی محل های پیش از تاریخ دشت سرخس با جنوب غرب ترکمنستان بر اساس بیشترین تشابه.....۹۱
- جدول ۵-۳. گاه نگاری فرهنگ های پیش از تاریخ جنوب غرب ترکمنستان.....۹۲

فهرست تصاویر

صفحه	عنوان تصویر
۱۶.....	تصویر ۱-۲. موقعیت جغرافیایی دشت سرخس.....
۴۰.....	تصویر ۱-۳. موقعیت جغرافیایی ترکمنستان.....
۴۱.....	تصویر ۲-۳. معماری و سفال های به دست آمده از مراحل سه گانه جیتون.....
۴۲.....	تصویر ۳-۳. ابزار استخوانی، گلی، سفالی مراحل سه گانه فرهنگ جیتون.....
۴۳.....	تصویر ۴-۳. سفال منقوش آنو.....
۴۴.....	تصویر ۵-۳. ابزار و اشیای به دست آمده از تپه آنو.....
۴۵.....	تصویر ۶-۳. پیکرک های به دست آمده از نمازگاه II.....
۴۶.....	تصویر ۷-۳. ابزار و اشیای به دست آمده از دوره میانی مس سنگی نمازگاه.....
۴۷.....	تصویر ۸-۳. نمازگاه III یا پایان کالکولتیک و نمازگاه IV یا مفرغ قدیم.....
۴۸.....	تصویر ۹-۳. سفال های دوره نمازگاه ۷ شناسایی شده در تپه های الخ تپه و نمازگاه تپه.....
۵۳.....	تصویر ۲-۴. نمای ورودی و داخل غار علی زلفی به سمت دهانه غار.....
۵۵.....	تصویر ۳-۴. ورودی غار و نمای داخل غار بزنگان.....
۵۷.....	تصویر ۴-۴. هاون سنگی ثابت و نمای شمال محوطه قره سنگی و عارضه سنگی قرار گرفته در یک ردیف ممتد.....
۵۸.....	تصویر ۵-۴. دست افزارهای سنگی مکشوفه به دست آمده از محوطه قره سنگی.....
۶۰.....	تصویر ۶-۴. دور نمای متروکه روستای گرماب سفلی و محوطه پیش از تاریخ گرماب.....
۶۱.....	تصویر ۷-۴. نمونه سفال های سطحی محوطه پیش از تاریخ گرماب.....
۶۲.....	تصویر ۸-۴. طرح سفال و اشیای به دست آمده سطحی از محوطه پیش از تاریخ گرماب.....
۶۷.....	تصویر ۹-۴. محوطه بزنگان از زوایای مختلف و پراکندگی سفال بر سطح آن.....

- تصویر ۴-۱۰. سفال های شاخص سطحی محوطه پیش از تاریخ بزنگان.....۶۸
- تصویر ۴-۱۱. طرح سفال و اشیای به دست آمده سطحی از محوطه گرماب.....۶۹
- تصویر ۴-۱۲. سطح تپه بغبغو و زمین های اطراف آن.....۷۲
- تصویر ۴-۱۳. سفال های شاخص سطحی تپه بغبغو.....۷۳
- تصویر ۴-۱۴. طرح سفال و اشیای به دست آمده سطحی از تپه بغبغو.....۷۴
- تصویر ۴-۱۵. تپه فیروزه و حفاری غیر اصولی بر روی سطح آن.....۷۷
- تصویر ۴-۱۶. سفال های شاخص سطحی تپه فیروزه.....۷۸
- تصویر ۴-۱۷. طرح سفال و اشیای به دست آمده سطحی از تپه فیروزه.....۷۹
- تصویر ۴-۱۸. هاون و دستاس سنگی مکشوفه از سطح تپه فیروزه.....۸۱
- تصویر ۴-۱۹. نقشه موقعیت جغرافیایی و پراکندگی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس.....۸۲

پیش‌گفتار

اصولا کسانی که در امر تحقیق سر رشته دارند و قلمی در موارد مختلف زده اند به خوبی می‌دانند که یک پژوهش در واقع آغاز یک تحرک مثبت و واقع‌گرایی خاص است. هر قدر موضوع تحقیق هم کوچک باشد انجام آن با دشواری‌هایی مواجه است که می‌توان بدان شاعر بود. طرحی که برای بررسی باستان‌شناختی محوطه‌های پیش از تاریخ دشت سرخس در اختیار داشتیم عبارت بود از: بررسی و شناسایی باستان‌شناختی محل‌های پیش از تاریخ دشت سرخس، بررسی فرهنگ‌های منطقه و ارائه گاه‌نگاری دشت سرخس با جنوب غرب ترکمنستان، شناخت سفال‌های به دست آمده از محل‌های این دشت و بیشترین و نزدیک‌ترین تشابه زمانی محوطه‌های دشت با محوطه‌های جنوب غرب ترکمنستان، در چهار چوب یک فرآیند علمی و پژوهشی باستان‌شناسی که برای اولین بار توسط نگارنده انجام شده است. تاکنون هیچ‌گونه تحلیل و گاه‌نگاری در زمینه پیش از تاریخ به صورت علمی در دشت سرخس انجام نشده است. امید است این پژوهش بتواند این خلا را پر کند. این پژوهش بر اساس تحقیق میدانی و کتابخانه‌ای و گزارش جهان‌گردان و جغرافی‌نویسان قرون پیش که تا حدی در انجام آن موفق بوده‌ام صورت گرفته است. از جمله دشواری‌ها و مشکلات بررسی باستان‌شناختی دشت سرخس نبودن پیشینه مطالعات کاوش، بررسی و مطالعه بر روی محل و محوطه‌های باستانی پیش از تاریخ است یا اگر هم بوده گزارش آن منتشر نشده است. هم‌چنین می‌توان به پراکنده بودن محوطه‌ها در طول دشت و دور بودن فاصله مکانی و زمانی آن‌ها از یکدیگر، مشترک بودن برخی محوطه‌ها در امتداد رودخانه تجن و قرارگرفتن در نقطه صفر مرزی با کشور ترکمنستان و عدم امکان رفت و آمد به مناطق مورد مطالعه جهت تحقیقات لازم در رابطه با امکانات یک دانشجو و هم‌چنین عدم همکاری ادارات و سازمان‌هایی چون میراث فرهنگی، آستان قدس، بخشداری و سایر نهادها، نبودن فرصت لازم و کافی برای ادامه بررسی و پژوهش بیشتر، همکاری نکردن مردم روستاهای همجوار با تپه و محوطه‌های باستانی و عدم اطلاعات مورد نیاز و کافی از جانب آن‌ها از اهم مشکلات و موانع اساسی این بررسی و پژوهش باستان‌شناختی بود. به هر حال سرخس سرزمینی خشک و دارای آب و هوای گرم و وسیعی است که نوع معیشت در آن به سختی در انقیاد شرایط آب و هوایی است ولی اگر در این دشت وسیع اقدامات آبیاری انجام شود (آب‌رسانی از سد دوستی به شهر سرخس) به واقع از کانون‌های فعال کشاورزی و دامپروری خواهد بود زیرا استعداد اراضی آن به حدی است که امکان بیشتر کشت محصولات با بزرگ‌ترین مقدار بازدهی موجود است. توجهی به کشت پنبه تا قبل از سال ۱۳۴۰ شمسی در این ناحیه موضوع فوق را توجیه می‌کند. از این رو هم اکنون که این بررسی و پژوهش باستان‌شناسی انجام گرفته با درک اهمیت مسئله پیش از نخست در می‌یابیم که "از نو باید آغاز کرد."

بدون تردید عدم انجام بررسی باستان شناختی، تحلیل علمی و گاه نگاری تطبیقی، بکر و ناشناخته بودن منطقه و فرهنگ های دشت سرخس به عنوان رابطی میان آسیای مرکزی و فلات ایران از یک سو و مطالعه تأثیر و تأثر فرهنگ های ایران و آسیای مرکزی از طریق خراسان در دوره های پیش از تاریخ از سوی دیگر، نگارنده را بر آن داشت تا گامی سازنده و مفید در جهت رفع نقصان پژوهش های باستان شناسی ایران و حتی خاورمیانه، همچنین راهگشایی برای انجام پژوهش تطبیقی باستان شناسی بین آثار پیش از تاریخ دشت سرخس با محوطه های جنوب غرب ترکمنستان و فلات ایران بردارد. استعدادها و شرایط زیست محیطی مناسب وجود استقرارهای وسیع پیش از تاریخ، همجواری با کشور ترکمنستان که دروازه روابط فرهنگی ایران و آسیای مرکزی بوده و هست و عنایت به این که آسیای مرکزی قطب مورد توجه محافل علمی باستان شناسی دنیا در یکی دو دهه اخیر بوده، موقعیت جغرافیایی خاص دشت سرخس در خراسان بزرگ، اضافه بر این قابل تعریف و تحدید بودن این دشت از نظر جغرافیای طبیعی و زیست محیطی مسائل، پیشینه ها و ... توانمندی های دیگری بودند که منتج به انتخاب بیشتر دشت سرخس برای منطقه مورد مطالعه این پژوهش علمی شده است.

پژوهش حاضر شامل چکیده، پیش گفتار، مقدمه، روش تحقیق، و شش فصل به شرح زیر است.

فصل اول (کلیات)

شامل مقدمه، گستره علمی موضوع تحقیق، بیان مسئله تحقیق، سوالات، فرضیه ها، اهداف، ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق منطقه مورد مطالعه را در بر می گیرد.

فصل دوم (دشت سرخس)

درفصل دوم منطقه مورد مطالعه از نظر جغرافیایی، شرایط و امکانات زیست محیطی معرفی شده است؛ بر اساس اطلاعات ارائه شده منطقه مورد مطالعه از نظر رودها، آب و هوا و غیره معرفی شده است؛ علاوه بر این موضوعاتی چون وجه تسمیه سرخس، بنیان گذار و بانی سرخس قدیم و جدید، سرخس در آثار سفر نامه نویسان مورد مطالعه قرار گرفته و در پایان فصل نتایج کلی به صورت اجمال بیان شده است.

فصل سوم (ترکمنستان)

درفصل سوم مروری کوتاه برپیشینه مطالعات و جغرافیایی ترکمنستان و کاوش های صورت گرفته و دست آوردهای پژوهشی آن و

تقسیم بندی دوره های پیش از تاریخ از دوره پارینه سنگی تا پایان عصر آهن به همراه شرایط و امکانات زیست محیطی و جغرافیایی ترکمنستان ارائه شده است. طی این فصل چهار چوب گاه نگاری به صورت معرفی دوره های پیش از تاریخ جنوب غرب ترکمنستان و شمال شرق ایران از دوره پارینه سنگی تا دوره پایانی عصر آهن (یاز III) همراه آثار شاخص هر دوره ارائه گردیده است.

فصل چهارم (بررسی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس)

فصل چهارم طولانی ترین فصل این پژوهش است. در این فصل ابتدا در مورد محل های پیش از تاریخ از نظر جغرافیایی و امکانات زیست محیطی که هر محل در اختیار دارد، موقعیت محلی، ارتفاع از سطح دریا و آثار فرهنگ ها بحث شده است و سپس محل های پیش از تاریخ هر یک از نواحی دشت سرخس به ترتیب از قدیمی ترین دوره تا جدیدترین دوره پیش از تاریخ (پارینه سنگی تا پایان عصر آهن) معرفی شده و با کمک چهار چوب گاه نگاری، دوره های شناخته شده در هر محل پیش از تاریخی تشخیص داده شده است. در پایان بررسی هر محوطه، جدول سفال گنجانده شده است.

فصل پنجم (گاه نگاری تطبیقی)

در فصل پنجم جدول گاه نگاری فرهنگ های جنوب غرب ترکمنستان و شمال شرق ایران، خصوصا دشت سرخس بیان شده است.

فصل ششم (جمع بندی و نتیجه گیری)

فصل ششم به خلاصه ای از مباحث مهم و کلیدی که در این پژوهش آمده می پردازد تا مقدمه ای برای انجام بررسی و کاوش های باستان شناسی هدفمند و توجه دادن محافل باستان شناسی دوره های پیش از تاریخ خراسان و دشت سرخس باشد. در این پژوهش سعی شده اضافه بر توصیف و معرفی آثار دوره های پیش از تاریخ دشت سرخس به طور مقدماتی و بارویکردهای باستان شناسی نوین داده های گردآوری شده را تحلیل کند. در این تحلیل های مقدماتی رابطه استقرارها با محیط زیست، با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته است. در گردآوری مطالب پایان نامه سعی شده است در حد امکان از متون معتبر و نو ترین نظریات استفاده شود و اظهار نظرهای ارایه شده بر اساس مطالعات مستمر و مشاهدات میدانی باشد. با این وجود، اطمینان است که پژوهش حاضر از کاستی ها میرا نیست و نقد، نظر و هدایت اندیشمندان و صاحب نظران را طلب می کند. انشالله. از تمام باستان شناسان و پژوهشگران مسائل فرهنگی انتظار می رود با باور این که رایزنی و تفکر انتقادی با معیارهای علمی کمک به پیمودن نردبان ارتقا و ترقی است؛ با نقد و بررسی عالمانه آن چه ارائه شده نگارنده را در پیشرفت پژوهش های علمی یاری دهند چرا که اعتقاد بر مبنای خرد جمعی می باشد.

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

با تمام قابلیت های خراسان از لحاظ طبیعی و تاریخی تاکنون مطالعات باستان شناختی اندک و پراکنده ای در این حوزه جغرافیایی وسیع انجام شده است. دشت سرخس به دلیل دارا بودن پتانسیل های طبیعی از جمله کوه ها، خاک مناسب و اوضاع جوی نسبتاً مساعد زیستگاه مناسبی برای شکل گیری اجتماعات مختلف انسانی بوده است، از این رو از بهترین مناطق جهت انجام فعالیت های علمی باستان شناسی محسوب می گردد. این پایان نامه با هدف بررسی باستان شناختی محوطه های پیش از تاریخ دشت سرخس بر اساس داده های باستان شناسی دشت از جمله سفال و سایر مواد فرهنگی و تکمیل جدول گاه نگاری منطقه با روش بررسی پیمایشی با تاکید بر داده ها و تحلیل آن ها انجام شده است. از مهمترین نتایج بررسی حاضر شناسایی و کشف آثار غنی از دوران پارینه سنگی تا دوران تاریخی و اسلامی با سفال های بومی، محلی و به طور محسوس و معناداری متاثر از فرهنگ های جنوب غرب ترکمنستان می باشد که سر آغاز فصل جدیدی در مطالعات باستان شناسی شمال شرق کشور می باشد. با توجه به داده های به دست آمده از بررسی دشت سرخس این منطقه از دوران پارینه سنگی تا کنون زیستگاه اجتماعات مختلف انسانی بوده است و با توجه به پتانسیل های طبیعی موجود در منطقه و کشف تعداد قابل توجهی آثار فرهنگی از دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی می توان دوران اوجی را برای این منطقه در دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی در نظر گرفت.

۱-۲- پیشینه مطالعات باستان شناسی دشت سرخس

چندین مسافر و جهان گرد طی قرن نوزدهم و بیستم از دشت سرخس گذشته و توصیف جغرافیایی این دشت را ارائه داده اند. حسام السلطنه یکی از این جهان گردان است که توصیف جغرافیایی نسبتاً مفصلی درباره سرخس نوشته است. هیچ گونه باستان شناس بیگانه در دشت سرخس به مطالعه و کاوش نپرداخته است و یا اگر این امر اتفاق افتاده است در منابع و متون علمی معتبر منتشر نشده است. عزت الله نگهبان استاد دانشگاه تهران به اتفاق تنی چند از دانشجویان رشته باستان شناسی، تعدادی از تپه و محل های باستانی در شمال شرق خراسان را بررسی و شناسایی کرده اند (نگهبان، ۱۳۴۵: ۱). این بررسی، بررسی شمال شرق خوانده شد و در سال ۱۳۴۵ هجری شمسی (۱۹۶۶م) انجام شده، که گزارش منتشر نشده آن تحت عنوان بررسی شمال شرق، به قلم یحیی کوثری و علی اکبر سرفراز، در مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور موجود است. پس از انقلاب اسلامی آقای حسین عباس زاده به بررسی و شناسایی دشت سرخس در سال ۱۳۷۸ پرداخته است که متأسفانه گزارش آن نه در آرشیو پژوهشکده میراث فرهنگی و نه

در سازمان اسناد کشور و نه در آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور و خراسان رضوی موجود نیست که بسی جای تامل و تاسف دارد. پس از آن میراث فرهنگی خراسان رضوی اقدام به ثبت تعداد اندکی تپه و محوطه های باستانی در دشت سرخس نموده است که گزارش آن ها دارای ایراد و نواقص می باشد و در برخی موارد گزارش آن ها محدود به چند عکس و دو یا سه خط نوشته می باشد تا این که بالاخره نگارنده در زمستان سال ۱۳۹۲ طرح بررسی و شناسایی باستان شناختی دوره پیش از تاریخ دشت سرخس را به انجام رسانده است.

۱-۳- فرآیند روش شناختی تحقیق

نگارنده به دلیل موقعیت شغلی و اسکان موقتی در شهرستان سرخس و گمانه زنی و کاوش هایی که در محوطه های اسلامی رباط شرف و بابا لقمان سرخس در سال ۱۳۸۹ داشت طی آن سال بازدید و آشنایی مقدماتی با منطقه مورد مطالعه دشت سرخس حاصل شد و پس از آن مذاکرات و پیگیری ها برای انجام بررسی محل های پیش از تاریخ با سازمان میراث فرهنگی خراسان رضوی آغاز گردید. بالاخره پس از پیشنهاد طرح به میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی و موافقت سازمان با طرح ارائه شده به وسیله نگارنده، میراث فرهنگی خراسان رضوی نیز موافقت کرد که نگارنده بررسی و شناسایی باستان شناختی خود را در دشت سرخس آغاز کند. در نتیجه اولین مرحله این پژوهش در زمستان ۱۳۹۲ به اجرا در آمد. در این مرحله بررسی و شناسایی آثار باستانی دشت سرخس به صورت بررسی ناحیه ای انجام می شد یعنی ناحیه ای از دشت در نظر گرفته شده و پرس و جو از بومیان و در نظر گرفتن شرایط زیست محیطی و شم باستان شناسانه به اضافه اطلاعات حاصل از بازدید در محل هر جا که احتمال می رفت دارای آثار باستانی باشد به دقت مورد پیمایش قرار می گرفت، در صورت شناسایی آثار مراحل زیر به اجرا در می آمد:

۱- شناسنامه ای تحت عنوان « شناسنامه ثبت محل های باستانی دشت سرخس » (ضمیمه یک) که قبلاً به وسیله نگارنده تهیه و تنظیم و تکثیر شده بود به محل اختصاص داده شده و اطلاعات اولیه در آن وارد می شد.

۲- محل باستانی دقیقاً مورد پیمایش قرار گرفته و آثار مادی بر جای مانده در سطح تپه، عموماً به وسیله دو کارشناس، نگارنده و آقای طغرایی انجام می شد. در برخی موارد به علت ازدیاد محل ها و فرصت کم نگارنده خود به تنهایی اقدام به بررسی محوطه ها می کرد. در صورت لزوم نگارنده برداشت آثار مادی را به صورت «نمونه برداری تصادفی» انجام می داد، به این صورت که با در نظر گرفتن جهات جغرافیایی محل باستانی به صورت قسمت های جداگانه در نظر گرفته شده و از پایین به بالا به صورت منظم مورد پیمایش قرار می گرفت و با هر اثری که بر خورد می شد گردآوری شده و در کیسه هایی که قبلاً به وسیله نگارنده تهیه شده بود، ریخته می شد. در هر کیسه کارتی که موقعیت نمونه در محل باستانی را نیز در برداشت گذاشته می شد. نهایتاً نمونه ها گردآوری